

Kuduz Hastalığına Dâir İlk Kitabımız: Kuduz İletisi ve Tedâvîsi

Our First Book Concerning Rabies: Kuduz İletisi ve Tedâvîsi

Emre KARACAOĞLU^a

^aŞanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü,
Şanlıurfa

Geliş Tarihi/Received: 16.06.2015
Kabul Tarihi/Accepted: 04.09.2015

Yazışma Adresi/Correspondence:
Emre KARACAOĞLU
Şanlıurfa Adli Tıp Şube Müdürlüğü,
Şanlıurfa,
TÜRKİYE/TURKEY
karacaogluemre@yahoo.com

ÖZET On dokuzuncu yüzyılın yeni gelişen tıp bilimlerinden biri de mikrobiyolojidir. Bu dönemde Paris'teki Pasteur Enstitüsü mikrobiyolojik araştırmaların merkezi konumundadır. Bu merkezde elde edilen en önemli başarılarından birisi şüphesiz kuduz hastalığına karşı aşı geliştirilmesi olmuştur. Louis Pasteur'un (1822-1895) bu başarısının ardından Paris'e giden Osmanlı heyeti üyelerinden Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839 -1896) kuduz hastalığı hakkında ilk müstakil kitabımızı kaleme almıştır. Bu yazıda, Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey'in H. 1306/M. 1888 tarihinde İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası'nda bastırılan Kuduz İletisi ve Tedâvîsi adlı kitabı üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey'in, Paris gözlemleriyle zenginleştirdiği, kuduz hastalığı ve yeni geliştirilmiş olan aşılama yöntemi hakkındaki en ince bilgileri içeren kitap tıp tarihimize önemli bir yere sahiptir. Kitabın, yeni gelişmeleri bizzat yerinde tetkik eden biri tarafından kaleme alınmış olması değerini ayrıca artırmaktadır. Bununla birlikte, döneminin kuduz hastalığı hakkındaki güncel bilgilerini de içermektedir. Öyle ki, Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey kitabı Paris'ten İstanbul'a dönüşünün ertesi yılında yayımlanmıştır. Mühendishanelerin ve Tıbbiye-i Şâhâne'nin kuruluşundan beri bilimsel anlamda Osmanlı Devleti'nin Fransız desteğine açık ve muntazır olduğu, XIX. yüzyılda büyük bir bilimsel atılım gerçekleştiren Fransa'yı yakından takip ettiği görülmektedir. Bu bilimsel takip ve yurda nakletme projelerinin altında askeri, bilimsel ya da ekonomik nedenler olsa da, Osmanlı idaresinin dönemin yeni bilimi mikrobiyolojiyi ülkemizde tesis etme anlamında ciddi gayretler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, başta Hüseyin Remzi Bey olmak üzere heyette yer alan kişilerin çalışmaları, bilhassa güncel, güvenilir, anlaşılır, ayrıntılı bilgi içeren ve belli bir düzen içinde kaleme alınan kuduz hastalığına dair ilk kitabımız önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, 19uncu yüzyıl; Osmanlı İmparatorluğu; kuduz; kuduz aşısı; tıp tarihi

ABSTRACT Microbiology is one of recently developing sciences of XIX century. In this era, Pasteur Institute is the center of microbiological researches. One of the most significant achieve is undoubtedly vaccine which is developed against rabies. Ottoman Committee were sent to Paris following the achievement of Louis Pasteur (1822-1895). Dr. Colonel Hüseyin Remzi Bey (1839-1896), one of the Committee member, wrote our first book concerning rabies. In this article, the book of Dr. Colonel Hüseyin Remzi Bey, titled Kuduz İletisi ve Tedâvîsi which was published in İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Press has been evaluated. The has an important place in our history of medicine. Dr. Hüseyin Remzi Bey added his Paris observations, actual and detailed information related to rabies and vaccination into his book. The book has an advantage that the writer of it has personally observed rabies vaccination. In addition to this, the book includes general and actual information about rabies of that era. Dr. Hüseyin Remzi Bey published his book next year of returning Paris to İstanbul. It has seemed that Ottoman Empire was quite open to French support, and closely followed French achieved a giant scientific advance in XIXth century. This projects of following and transporting scientific developments to home shows that Ottoman Empire has tried to found microbiology which is new science of that era; however, the main reason of following is military, scientific or economic. In this context, Dr. Hüseyin Remzi Bey and other Committee members' studies has significance. Also, Kuduz İletisi ve Tedâvîsi written in a certain pattern, has an importance as a first rabies book that includes actual, detailed and trustworthy information.

Key Words: History, 19th century; Ottoman Empire; rabies; rabies vaccines; history of medicine

doi: 10.5336/mdethic.2015-46820

Copyright © 2015 by Türkiye Klinikleri

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2015;23(3):73-85

Mikrobiyolojinin yeni bir bilim olarak ortaya çıktığı XIX. yüzyılda en önemli araştırma merkezlerinin başında Paris'teki Pasteur Enstitüsü gelmektedir. Enstitü'nün önemli başarılarından birisi de yüzyıllardır çözüm bekleyen çaresiz enfeksiyon hastalıklarının birisi olan kuduz hastalığına karşı geliştirilen aşılama yöntemi olmuştur.

Bu yazıda, öncelikle kuduz hastalığı ile ilgili genel bilgiler verilecek ve ardından Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı ile ilgili müstakil makale ve kitapların bir listesi sunulacaktır. Devamında, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* adındaki H.1306/M.1888 tarihinde İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası'nda bastırılan 191 sayfalık kitabının, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in Pasteur Enstitüsü'ndeki gözlemlerini içermesi sayesinde hastalığın modern anlamda teşhis ve tedavisine yer vermesi dolayısıyla ve kuduz hastalığına münhasır ilk tıp kitabımız olması açısından tıp tarihimizdeki önemine dikkat çekilecektir. Ayrıca, Hüseyin Remzi Bey'in söz konusu kitapta Osmanlı heyetiyle birlikte Paris'e gidişlerini anlattığı kısım transliterasyonu ile birlikte makale sonunda verilmiştir.

KUDUZ HASTALIĞI VE TARİHÇESİ

Kuduz hastalığı esasında bir hayvan hastalığı olup, insanlara genellikle kuduz bir hayvanın ısırması ile, nadiren de tırmalama ve solunum yolu ile bulaşmaktadır. Bu bağlamda kurt, tilki, çakal, yarası gibi yabancı hayvanlar en riskli grupta olup, köpek bunlardan sonra gelmektedir. Bununla birlikte dünya genelinde insanla iç içe bir hayat sürmesinden dolayı köpekler (%91) hastalığı insana bulaştırmada en büyük paya sahiptir.¹ İnsana bulaşan virus derhal sinir sistemi yolunda ilerleyerek beyne ulaşır ve burada ölümcül beyin iltihabına yol açar.

Hastalık etkeni 180 nm uzunluğunda, 75 nm çapında, bir ucu yuvarlak ve diğer ucu düz, mermi çeklinde görünümüne sahip bir virüstür. Ancak elektron mikroskopuyla görünür hale gelebilmektedir. Etkeni Rhabdoviridae grubundan RNA'lı Lyssavirus genusundan bir virüstür: rabies virus.²

Her ne kadar kuduz hastalığına doğrudan işaret etmese de, MÖ 2200 yılı dolaylarında yazıldığı tahmin edilen Eşnunna Kanunları'nda geçen hayvan ısırığına bağlı ölüm olgusunun kuduz olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, eski Babil tabletlerinde kuduz hastalığının erken ve geç bazı belirtilerinden (yutkunamama, akli melekelerde bozulma/çıldırma gibi) bahsedilmesi de bu dönemde hastalığın bilindiği şeklinde yorumlanmaktadır. Çin'de ise en erken MÖ 6. yüzyılda kuduz hastalığına atıflar olduğu bildirilmektedir. Homeros'un (MÖ 800 civarında) kuduzdan haberdar olmadığı, ancak Xenophon'un (MÖ 400 civarında) Yunanistan ve Anadolu'da kuduz hastalığından haberdar olduğu, Aristoteles'in (MÖ 384-322) çıldırılmış köpeklerin ısırığının insanları her zaman öldürmediği şeklinde bir açıklaması olduğu nakledilmektedir.³

Tarih boyunca hayvanlardan insanlara bulaştığı ve ölümcül olduğu bilinen kuduz hastalığı ile ilgili en önemli gelişme, 6 Temmuz 1885 yılında Fransız bilim insanı Louis Pasteur'un (1822-1895) kuduz bir köpek tarafından ısırılan bir çocuğa kuduz aşısını uygulayarak başarılı sonuç alması olmuştur. Köpek, tavşan ve maymunlar üzerinde birinden diğerine virüsü naklederek yaptığı araştırmasında zayıflatılmış hastalık etkeninin aşısı olarak kullanabileceğini göstermiştir. Bu büyük başarının ardından 1886 yılında *Traitement de la Rage* (*Kuduz Tedavisi*) adlı eserini yayımlamış ve başarısı duyurulmuştur.⁴

OSMANLI TIP LİTERATÜRÜNDE KUDUZ HASTALIĞI HAKKINDA YAZILMIŞ KİTAP VE MAKALELER

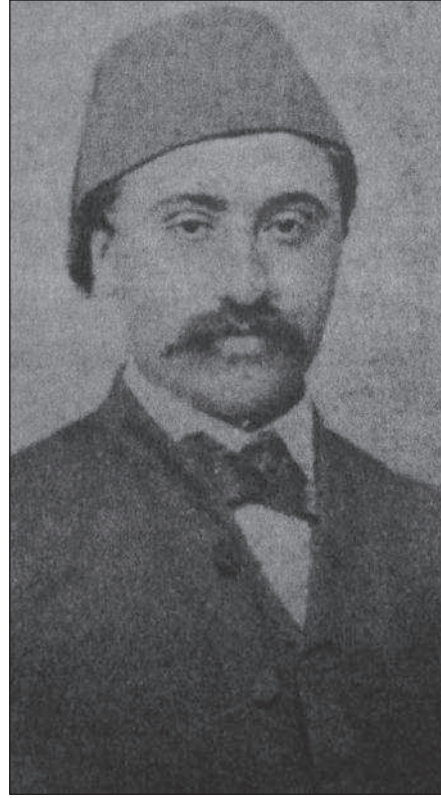
Bilim tarihimizde Hafız Mehmed'in (ö.1875) *Kavânîn-i Cerrâhîn* (H.1289/M.1872) adlı iki ciltlik Türkçe eserinin yaralar kısmında kuduz hayvan ısırmasıyla oluşan yaralara da temas edildiği bildirilmektedir.⁵ Bununla birlikte, kuduz hastalığı hakkında bilinen ilk müstakil eser Dr. Hüseyin Remzi Bey'in Pasteur Enstitüsü'ndeki 6 aylık gözlem ve çalışmalarının mahsulü olan, hastalığın teşhis ve tedavisindeki modern gelişmeleri de içeren *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* adlı kitabıdır.⁶ Bunun dışında,

doğrudan kuduz hastalığı ile ilgili olmak üzere kronolojik sırayla, İbrahim Temo'nun (ö.1945) *Kuduz Hastalığı Üzerine Varaka-i İmtihâniye* (H.1313/1896) adlı 88 sayfalık kitabı,⁷ Nikola Mavridis'in (Mavroğlu) (ö.1955) *Mecmua-i Fünûn-ı Baytâriye*'de yayımlanan "Kuduzdan Şüpheli Bir Kelb Tarafından Isırılmış İnsan Hakkında Yapılacak Tedâbir" (1325/1909) adlı makalesi,⁸ Osman Macid'in (1911'de sağ) *Kuduz İlleti* (H.1327/M.1910) adlı 169 sayfalık kitabı⁹ ve nihayet İsmail Ferid'in (1922'de sağ) "Kuduz Hastalığı" (1 Temmuz 1338/1922) adlı Hekim Mecmuası'nda yayımlanan makalesi¹⁰ bulunmaktadır.

DR. HÜSEYİN REMZİ BEY (1839-1896)

Türk mikrobiyoloji tarihinde önemli bir yere sahip olan Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896), 1854 yılında Mekteb-i Tıbbiye'ye girmiş ve 1866'da kolağalık rütbesiyle mezun olarak hekimlik görevine başlamıştır (Resim 1). Çeşitli vazifelerden sonra önce muallim muavinliği ve sonra muallim olarak hem Mekteb-i Tıbbiye'de hem de Askerî Baytar Mektebi'nde dersler vermiştir. 1886 yılında padişah iradesiyle Zoeros Paşa (1842-1917) ve Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1904) ile birlikte, o yıllarda henüz keşfedilmiş olan kuduz aşısı ve mikrobiyolojideki yeni gelişmeler hakkında tetkikatta bulunmak üzere Paris'e, Pasteur Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Paris'teki 6 aylık araştırma döneminden sonra yurda dönmüş ve gözlemlerini kaleme aldığı mikrobiyoloji alanındaki yapıtlarıyla Osmanlı bilim çevrelerine duyurmuştur.⁶ Bu gözlemlerini içeren en önemli iki eseri *Mikrob* ile *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* adlı eserleridir.¹

Hüseyin Remzi Bey 1862'de gayr-ı resmî olarak kurulan ve tıp eğitiminin Türkçe yapılmasını savunarak, başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinden güncel bilimsel eserleri Türkçeye tercüme eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucu üyelerindedir. Ayrıca, uzun yıllar çiçek aşısı üzerinde çalışmış, 1889'da başka memleketlerde ol-

RESİM 1: Dr. Hüseyin Remzi Bey (30 yaşında) (Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul 1970.)

duğu gibi bir telkikhâne (aşı evi) açılarak çiçek aşısı üretiminin yapılması ve gerekli yerlere dağıtılması için bir layiha hazırlamış ve böylece 1892'de resmen açılan Telkikhâne-i Şâhâne'nin başına getirilerek çalışmalarını sürdürmüştür.¹¹

Üretken bir bilim adamı olan Hüseyin Remzi Bey'in bir kısmı ölümünden sonra yayınlanan tercüme ve telif 59 adet kitabı bulunmaktadır. En önemlilerinden bazıları: *Hayvânâtın Teşrih ve Fizyolojisi* (H.1302/M.1885), *Târih-i Tıp* (R.1303/M.1887), *Mikrob* (H.1304/M.1887), *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* (H.1306/M.1888) *İlm-i Hayvânât* (Tarih-i Tabî-yi Tıbbî Kısım-ı Evvel) (M.1893) adlı kitaplarıdır.¹²

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Dr. Hüseyin Remzi Bey'in *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* adındaki H.1306/M.1888 tarihinde İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası'nda bastırılan 191 sayfalık kitabı üzerinde değerlendirme yapılmıştır.

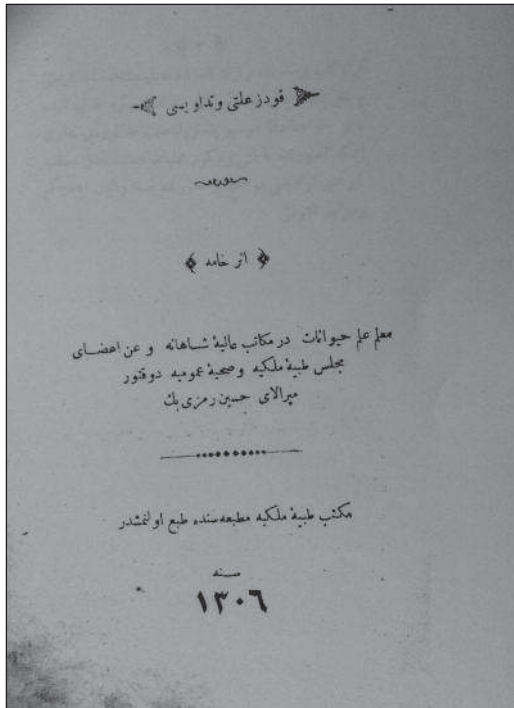
¹ Baytar Kaimmakam Hüseyin Hüsnü Bey'le müştereken hazırladıkları *Mikrob* adlı eserin bilim tarihimizdeki yeri ve önemi için bkz. Karacaoğlu E. Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in *Mikrob* Adlı Eseri ve Tıp Tarihimiz Açısından Önemi. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2014;22(2):48-59.

BULGULAR

Kuduz İlleti ve Tedâvîsi adlı kitap H.1306/M.1888'de basılmasının yanı sıra, 30 Teşrîn-i Sâni 1304/12 Aralık 1888-14 Şubat 1305/26 Şubat 1890 tarihleri arasında Vekâyi-i Tıbbiye adlı dergide tefrika edilerek de yayımlanmıştır.⁶

Kitabın iç kapak sayfasında eser sahibi “Muallim-i İlm-i Hayvânât der Mekâtib-i Âliye-i Şâhâne ve an İmzâ-yı Meclîs-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Doktor Mîralay Hüseyin Remzî Bey” şeklinde belirtilmiştir (Resim 2). Kitap bir fihrist, yazım hatalarının doğrusunu gösteren bir hata-sevap cetveli, önsöz niteliğinde bir yazı (dibâce), bir mukaddime, iki fasıl, Pasteur'un laboratuvarını anlatan ayrı bir bölüm ve son olarak Pasteur Enstitüsü'nü tasvir eden 2 adet krokiden oluşmaktadır.¹³

Dibâce 2 sayfadan ibaret olup, bu bölümde Hüseyin Remzî Bey iki yıl önce Paris'e Pasteur Enstitüsü'ne araştırma amaçlı gönderilen heyet içinde yer aldığını, daha orada iken gözlem ve mütalaalarını kaleme almış olduğunu ve sonra da tecrübelerini yazmayı bırakmadığını, şu anda edindiği

RESİM 2: Kuduz İlleti ve Tedâvîsi adlı kitabın iç kapak sayfası.

bilgileri de ilave ettiğini ve böylece kitabını bir mukaddime ve iki fasıldan meydana getirdiğini belirtmektedir.

Mukaddime 31 sayfayı bulan geniş bir bölüm olarak eski hekimlerin kuduz hastalığı hakkındaki yazılarının bir derlemesi niteliğinde yazılmıştır. Hüseyin Remzî Bey, Hipokrates (MÖ 460-370), Celsus (1. yüzyıl), Dioscorides (40-90), Rufus (1-2. yüzyıllar), Galenos (130-200), Aetius (6. yüzyıl), İbn Mesîhî (ö.1010), Râzî (854-925), İbn Sîna (980-1037), İbn Baytar (1197-1248) ve Dâvud El-Antâkî (1541-1599) gibi hekim ve hakîmlerin kitaplarındaki bilgileri bir düzen içerisinde serd etmekte ve yeri geldikçe paragraf ya da cümle sonlarına parantez içerisinde kendi güncel bilgilerini kısaca yerleştirmektedir. Öncelikle kuduz illetinin yaklaşık 2000 yıldır bilinmekte olduğu, milattan beş asır önce Demokrit (MÖ 460-370) zamanında kuduzun bazı memleketlere özgü bir hastalık olarak kabul edildiği, sonraları hastalığın her yerde ortaya çıkabileceğinin görüldüğü, kuduzun et yiyen hayvanlarda ve özellikle köpeklerde bulunduğu, bunlardan koyun, inek ve hatta insana bulaştığı bildirilerek, İbn Sîna'nın *El-Kanun Fi't-Tıbb* adlı eserinde kuduz hakkında önemli bilgiler bulunduğuna işaret edilmektedir. Buna göre; kuduz hastalığı hayvanın mizacının değişme ve dönüşmesinden ibaret olup, hayvanın mizacını oluşturan hiltⁱⁱ hava, yiyecek ve içeceklerin tesiriyle sevdâ-yı habîse-i semmiyeye (zehirli kötü bir sevdâ maddesine) dönüşmektedir. İbn Sîna'nın dış etkilerden bahsettiği gibi Pasteur'un de kuduz hastalığının kendi kendine hiç bir dış tesir altında olmadan ortaya çıkacağı yönündeki açıklamaları kabul etmediği, hayvanın tükürüğünün ve bazı organlarının hastalık etkeni olan mâdde-i semmiye (zehirli madde) ile dolu olduğu ve buna virüs denildiği nakledilmektedir. Ardından köpek, kurt, tilki ve çakal gibi hayvanlarda kuduz hastalığının görüldüğünü ve Pasteur'un araştırmaları sayesinde, kurtlarda kuduz hastalığının daha şiddetli ortaya çıktığı gibi bazı hususların açığa çıktığına değinilir. Bu bölümün bir alt bölümü olan “Kuduz İlletinin İnsâna Sirâyeti”

ⁱⁱ Eski tıp nazariyatına göre vücudu oluşturan kan, balgam, safra ve sevdâ olmak üzere dört temel unsurdan her biri.

başlığı altında insan bir kuduz hayvan tarafından ısırıldığında ilkin herhangi basit bir yara gibi yara oluştuğu, birkaç gün sonra ise aklın zarar görerek kendi kendine söylenme, ışıktan kaçma, sudan korkma, idrar yapamama, yutkunamama, istemsiz kas hareketleri gibi insanın tavır, davranış, hal ve hareketlerinde ortaya çıkan bir takım değişikliklerin sebepleri kısaca açıklanır. Sudan korkma belirtisi ortaya çıktıktan sonra artık kuduz hastalığının geri dönülmez ölümcül bir yola girmiş olduğu, bu evrede kuduz hayvanın dişiyle temas edilmesinin ya da onun ağzına alıp yutamadığı yiyecek ve içeceğinin yenilip içilmesinin bulaşmaya neden olduğu belirtilmektedir. Bir rivayete göre hayvan ısırmasından yıllar sonra bile sudan korkma belirtisinin ortaya çıkabileceği yönünde izahlar olduğu anlatılmaktadır. Hatta Hüseyin Remzi Bey, 1763 yılında Fransa'da yazılmış bir tıp lügatinde bu sürenin 9 yıla kadar uzayabildiğinin söylendiğini nakletmektedir. Ardından, kuduz köpek ile kuduz olmayan köpeğin ısırması arasındaki farkların anlatıldığı alt bölümde, Pasteur'ün tedavi yönteminde bile ısırılan köpeğin kuduz olup olmadığının bilinmesinin faydaları anlatılır ve daha sonra İbn Sînâ'dan bir alıntı yapılır. Buna göre; kuduz olup olmadığı bilinmeyen bir köpek tarafından ısırılan birinin yarasına biraz ceviz konur ve bir saat sonra bu ceviz tavuklara verildiğinde şayet tavuklar cevizen tiksindir ve yemezlerse ya da cevizi yer ve ölürlerse köpeğin kuduz olduğuna hükmedilir, denmektedir. Buna benzer bir başka yöntem ise, yara üzerine konulan ve yaranın kanlı suyu emdirilen ekmek parçası köpeklere verilmesi şeklinde nakledilmektedir. Hüseyin Remzi Bey, İbn Sînâ'dan bu nakilleri yaptıktan sonra bunlara kendisinin pek itimat etmediğini, Pasteur'ün çalışmalarına değineceği kısımda daha doğru yöntemleri nakledeceğini belirtmektedir. İlaçların anlatıldığı alt bölümde, öncelikle İbn Sînâ'dan alıntılarla tedavide kullanılan yöntemlere değinilir. İlaç ve merhem yapımında faydalanılan bir takım maddeler arasında özellikle cavşir otu (opopanax), ceviz, sarımsak, soğan, tere, haltit (şeytan boku), zift, deniz tuzu, nişadır, kalkadis, zencar, it siyeği, milh-i hindî, eftimon, kil-i ermenî, üstübec, hardal gibi bitki ve mineraller ile çeşitli tiryâklar

ve yılan, yengeç, semender, kuduz böceği (cantharides, zerârîh) gibi hayvanlardan bahsedilmektedir. Daha sonra ise XIX. yüzyıla kadar tedavide kullanılan bazı maddeler kısa açıklamalarla birlikte sıralanır.

İlk fasıl kuduz hastalığının köpek, diğer hayvanlar ve insanlarda XIX. yüzyılda nasıl gözlemlendiği ve devrin ileri gelen hekimlerinin kuduz hakkındaki açıklamalarının ne olduğu konusunda olup, 78 sayfadan oluşmaktadır. İlk olarak kuduz hastalığı etkeni olan ve ısırılan canlıya ısırılan hayvanın salyasından bulaşan maddede-i semmiyenin yara yerinden kan dolaşımı sayesinde merkezi sinir sistemine kadar ilerleyerek buraya yerleştiği, her kuduz hayvan ısırığının kuduza yol açmadığı, fakat bulaşma için virüsün kana karışması gerektiği, ölüm sebebinin boğulma, bayılma ya da kalp sektesi olduğu, kuduz hayvan tarafından ısırılan fakat kuduz olmayan bazı kişilerin evham ve korku yüzünden intihara sürüklendiği, kuduz etkeni olan virüsün hâlen görülemediği, Pasteur'den önce vücuda elektrik verme ve cıva ya da afyon, kürar ve striknin gibi maddeleri kullanma şeklinde değişik tedavi yöntemleri denendiği ancak kuduza bunlarla çare bulunamadığı, köpeklerde kuduz hastalığının sakin ve saldırgan tip olmak üzere 2 türlü ortaya çıktığı, her tipin kendine has bazı özellikleri olduğu (salırgan tipinde: hal ve hareketlerde değişiklik, sudan korkma, alışılmışın dışında şeyler yeme, horoz gibi kesik kesik ve boğuk uluma, etraftaki sakin hemcinslerine saldırma, kendi ısırılma noktasındaki yarayı kanatma, şuarsuzca etrafa saldırma gibi) nakledilmektedir. Bazı ilm-i hayvânât alimlerinin kitaplarında kuduz hastalığının hayvanlarda kendiliğinden (bi-nefsihi) ortaya çıktığı yönünde açıklamalar yer aldığı, ancak Pasteur'ün bu meseleyi, 11 Ağustos 1884 tarihinde Paris'te Fransız Akademisi zabitnamesinde geçtiği gibi, kuduz hastalığının gerek köpek ve gerekse diğer hayvanlara (öküz, at, koyun, tilki, sansar vb.) sadece dışarıdan bir başka hayvanın ısırmasıyla bulaştığı ve kendiliğinden oluşmadığı yönündeki izahlarıyla açıklığa kavuşturduğu bildirilmektedir. Köpeklerin kuduz olmalarında havanın sıcak ya da soğuk olmasının, mevsimin yaz ya da kış olmasının hiç bir etkisinin olmadığı konularında bilgiler verilerek, Paris,

Lyon, Berlin Tıp Fakültelerinde kuduz köpek tarafından ısırılmış köpek ya da koyun, at gibi hayvanların cinsiyetleri ve kuduz hastalığına yakalanmalarına dair muhtelif yıllarda yapılmış bazı istatistik çalışmaları sıralanmıştır. Örnek olarak, bir çalışmada erkek köpeklerde kuduz hastalığına yakalanma oranı dişilere göre yedi kat kadar fazla bulunmuş, ısırılan köpeklerde ise kuduz hastalığının ortaya çıkma olasılığı takriben üçte bir oranında bulunmuştur. Ayrıca kuduz hastalığı etkeni olan virüsün hayvanların salyasında bulunduğu, kuduzdan ölmüş hayvanların (koyun, öküz vb.) etinde hastalık olmadığı hususunun kesin olarak aydınlatıldığı belirtilmektedir. Hatta bir köpekte kuduz hastalığı ortaya çıktığı halde, onun sütünü emen yavrularının bir yıl boyunca gözlemlendiği ve hiç birinin kuduz hastalığına yakalanmadığının gösterildiği anlatılmaktadır.

İlk faslın öküz ve atlarda kuduz hastalığının belirtilerine ayrılan alt bölümde; geviş getiren hayvanlarda sudan korkma ve yutkunamama belirtilerinden, bazı öküzlerin saldırganlaşarak diğer hayvanlara vurmalarından, en hafif bir ses duyduklarında bile şiddetle bağırmasından, ağızlarında köpük birikmesinden bahsedildikten sonra kuduzdan ölen bir hayvandaki otopsi bulguları sıralanır. Buna göre; midenin yiyecek ve dalağın kanla dolu olduğu, böbreklerin soluk (beyaz) olduğu, mesanenin idrarla dolu olduğu, akciğerlerin kırmızı ve şişkin, bronşların yapışık ve katı bir mukus ile dolu olduğu, boğularak ölenlerde boğulmaya bu durumun yol açtığı, kalbin normal olduğu, ağzın, yutağın ve larinksin yapışkan bir salya ile dolu olduğu, mide ve bağırsaklarda yabancı cisim olmadığı ancak mide duvarındaki yüzeysel damarların kanla dolu olduğu, beyin zarları damarlarının olduğu gibi beyin ve beyincik damarlarının da kanla dolu olduğu, hatta bu konjesyon nedeniyle gri ve beyaz cevher ayırımının ortadan kalktığı, kıvamlarının yumuşadığı, gözlerin kırmızımtırak bir renge dönüştüğü nakledilmektedir.

“Kedinin Kudurması” adlı alt bölümde kedi ve kurdun da köpek gibi olduğu, yüz ve baştaki yaraların kuduzla yakalanma açısından istatistiksel olarak daha tehlikeli olduğu bildirilmektedir.

Kuduzdan korunmaya ayrılan alt bölümde ise kuduz köpek teşhis edilmeli, sağlam köpeklerden ayrı tutulmalı, hükümet tarafından telef edilmeli, cesedi derhal inceleme amacıyla laboratuvara gönderilmeli ve bu süreye mümkün mertebe dikkat edilmelidir. Zira 12 saat içinde laboratuvarında incelemeye alınmazsa çürüme başlar ve bu durumda inceleme uygun şekilde yapılamaz.

İnsanda kuduz hastalığının anlatıldığı alt bölümde, öncelikle insanda da köpeklerdekine benzer şekilde kuduz hastalığının felcî (sakin) (paralysie rabique) ve ihtilâcî (nöbetlerle giden) olmak üzere iki farklı şekilde seyredebileceği, ihtilâcî olanın da üç tür nöbetinin olduğu (kara sevda nöbeti, spazm nöbeti, felç nöbeti), bu nöbetlerin bazen birbiri ardına sırayla seyrettiği, bazen bir iki nöbet türünün görüldüğü, 4-5 gün süren ilk nöbette hayvanlardakine benzer şekilde yara yerinde ağrı, kişinin hal ve hareketlerinde değişiklik bulgularının izlendiği, ikinci nöbette kafa sinirlerinin tutulmasına bağlı yutmada zorluk ile en ufak ses, rüzgâr ya da koku gibi uyaranların dahi kişide kısılmalara sebep olduğu, 1-2 gün içinde ağızda köpük biriktiği, hayali sesler ve görüntülerden bahsettiği, sesinin kesik, kısa ve boğuk olduğu, evde duramayıp dışarıya çıkıp koşma isteği, ümitsizliğe kapılma, beden sıcaklığında artma (43 dereceye kadar), üçüncü nöbet devrinde ise felcin bütün azaları tuttuğu ve beyin fonksiyonlarının daha da gerilediği, nihayet felcin dolaşım ve solunum merkezini de etkileyerek ölüme neden olduğu anlatılmaktadır. Ardından, epilepsi, cinnet, ilaç zehirlenmeleri vb. gibi bazı hastalıkların kuduz hastalığı ile karışabileceğine dikkat çekilerek kuduzun ayırıcı tanısı üzerinde durulur. Bundan sonra Hüseyin Remzi Bey, okuyucularına bazı özel bilgiler vermek istediğini ifade ederek, Paris’te Louis Pasteur ve Emile Duclaux’nunⁱⁱⁱ himayelerinde Pasteur Enstitüsü araştırmalarının yayımlandığı bir gazete olduğunu,^{iv} bu gazetenin her ayın 25 inde neşredildiğini ve seneliğinin bir altın olduğunu, geçen sene kendisinin Duclaux’nun bir makalesini Saadet Gazetesi’nde yayımladığını

ⁱⁱⁱ Émile Duclaux (1840-1904), Fransız mikrobiyolog ve kimyacı.

^{iv} Annales de l’Institut Pasteur.

eklemektedir. Devamında felcî kuduzla geçerek, yoğun bir iltihap ile başlayan felcî kuduzun insanlarda nadiren görüldüğünü, daha başlangıçta baş ağrısı, bel ağrısı ve kusma gibi belirtilerin görüldüğünü, kısa sürede tedricen tüm azaların felç olduğunu, takriben ölüme kadar 7,5 gün geçtiğini, hâlbuki olağan kuduzda bu sürenin 3 gün olduğunu bildirir.

Kuduzdan ölen insanların otopsisinden elde edilen mikroskopik ve makroskopik bulgular şöyle sıralar: tüm sinir hücrelerinin protoplazması şeffaflığını kaybeder, damarları geniş ve konjesyone olur, yer yer küçük küçük kan toplanmaları bulunur, beyin sapında, beyin ve medulla spinaliste alacalı görünüm olur, trombüs birikimleri görülür ki burada kuduz hastalığı etkeni olan mikrokokkusların görüldüğü rivayet edilir. Akciğerler kırmızı ve kanlı olup, bronşlar köpükle doludur, kanın rengi ise siyahtır ve böylece akciğer boğulma bulgularını göstermektedir. Bazen böbrek iltihabı olur, hatta karaciğer ve dalak dahi normalden farklı olabilir. Karaciğerde yağlı değişiklik dikkat çekicidir, ancak bu durum kızıl ve çiçek gibi enfeksiyon hastalıklarında da müşahade edilir.

İnsanda kuduz hastalığının kuluçka süresi ve ortaya çıkışı hakkındaki alt bölümde bazı istatistiksel bilgiler verilerek, hastalığın çocuklarda daha ağır olduğu, yirmi yaşından büyüklerde ölüm oranının % 62 olduğu, yarası dağlananlarda ölüm oranı % 30 civarında iken, yarasına müdahale edilmeyenlerde bu oranın % 80 e ulaştığı, yüz ve kafadan ısırılmanın ölüm açısından en büyük riski taşıdığı Viyana, Paris ve Londra'da yapılan araştırma sonuçlarıyla izah edilmektedir. Kuduz hastalığının zaman ve mevsime göre durumu hakkında ise, bazı dönemlerde yoğunlaşmakla birlikte hastalığın her zaman ve mevsimde ortaya çıkabileceğine dikkat çekilmektedir.

İlk fasılın bir diğer alt bölümünde Pasteur'ün kuduz araştırmalarına nasıl başladığı, ne tür çalışmalar yaptığı, aşığı nasıl geliştirdiği konularında Pasteur'ün Fransız Akademisi'ne sunduğu layihasının tercümesi yer almaktadır. Ayrıca Hüseyin Remzi Bey bu bölümde bir yerde not düşerek, kuduz mikrobunun hâlen görülemediğini, hatta

kendisi Paris'te Pasteur Enstitüsü'nde iken pek çok hastalığın mikrobunu görerek incelediğini fakat kuduzunkini görmediğini, sebep olarak da kendisine kuduz mikrobunu tecrit etmenin gayet zor olduğu cevabının verildiğini nakletmektedir.

İlk fasılın son alt bölümünde ise Pasteur'ün kuduz hastalığı etkeni olan virüsü maymun, inek, tavşan, köpek gibi çeşitli hayvanlarda tekrar-berkele trepanasyon yöntemiyle naklederek nasıl zayıflattığı ve insanda kullanmaya nasıl hazır hale getirdiği hususları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Hüseyin Remzi Bey bu bölümde de diğer bölümlerde olduğu gibi yeri geldikçe dipnotlarla kısa bilgiler vermektedir. Bir yerde mikroplar ve bakteriyoloji konusunda tafsilatlı bilgi için tıbbiye ve baytariye öğrencilerine yönelik ders kitabı olarak hazırladığı ilm-i hayvânât-ı tıbbiye adlı kitaba bakılmasını tavsiye eder.

İkinci fasıl esas olarak Pasteur'ün kuduz aşısını nasıl ürettiği, aşının hazırlanması, aşığı için gerekli malzemeler ve aşılama dikkat edilecek hususlar, aşının saklanması ve taşınması konuları gibi çeşitli alt bölümlerden oluşan 79 sayfalık bir kısımdır. Başlangıcında Pasteur'ün 1 Mart 1886 tarihinde Fransız Akademisi'ne sunduğu raporun tercümesi verilmekte ve fasıl içerisinde yer yer Pasteur'ün muhtelif tarihlerde Akademi'ye sunduğu raporlardan alıntılarla Pasteur'ün kuduz çalışmaları ve bazı istatistik bilgileri sıralanmaktadır. Devamında Pasteur'ün kuduz aşısını insanlarda başarıyla uyguladığını duyurmasının ardından dünyanın her yerinden ilim heyetlerinin Paris'e akın ettikleri, Paris'teki Enstitü'nün kuruluşu için tertip edilen kampanyaya yardımlar gönderildiği, bu duruma Osmanlı Devleti'nin de yabancı kalmayarak bir ilim heyeti gönderdiği, heyetin ayrıca yanında on bin Frank para ve Mösyö Pasteur'e verilmek üzere birinci dereceden Mecidiye nişanı götürdüğü, gidiş sürecinin nasıl olduğu, Pasteur Enstitüsü'nün nasıl bir yer olduğu, laboratuvarları, ne tür çalışmalar yapıldığı, günlük çalışma programının nasıl düzenlendiği gibi konularda geniş bilgiler anlatılmaktadır. Paris'te iken Hüseyin Remzi Bey her gün sabah ve öğleden sonra Enstitü'ye giderek aşığı usulünü öğrendiğini, heyette yer alan baytar kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey'in Enstitü'nün yanı sıra Zoeros

Paşa'nın izniyle Alfort Veteriner Fakültesi'ne^v de devam ederek cerrahi ameliyeler konusunda kendisi geliştirdiğini anlatmaktadır.¹⁴

Hüseyin Remzi Bey, Pasteur Enstitüsü'ndeki çalışmaları naklettikten sonra bir noktanın çok önemli olduğuna işaret etmektedir. Pasteur usulüne göre hazırlanan aşıya bağlı da ölüm vakaları görülebildiğinden, ölen kişilerin aşından mı, yoksa kendilerinde önceden var olan kuduz hastalığından mı öldükleri sorusu gündeme gelmiş, hatta bir dönem Pasteur usulünün insanları kuduz hastalığına düşürdüğü yolunda yersiz iddialar ortaya atılmış ve buna dair kitaplar dahi yazılmıştır. Bunun ayırımını Hüseyin Remzi Bey şöyle nakleder: şayet kişi aşından ölmüş ise omuriliğinden alınan virüslü doku laboratuvarında tavşanın beynine trepanasyon ile ekildiğinde tavşan yedi günde kudurur ve üç gün sonra da ölür; fakat kişi kendisindeki kuduz hastalığından ölmüş ise, bu durumda aynı işlem yapıldığında tavşan on iki gün sonra kudurur. Böylece, kuluçka süresindeki farklılık sayesinde bu sorun çözülmüş olmaktadır.

Bu bölümde ayrıca Pasteur Enstitüsü'nde kullanılan tavşanların yaş ve boyutları hakkında bilgiler verilerek uygun laboratuvar tavşanının nasıl olması gerektiğine temas edilmektedir. Kuduz hastalığından ölen köpekler toplanarak Enstitü'deki % 4 bakır sülfat eriyiği ile dolu fiçilerde bir hafta bekletilmektedir.

İnsan için aşının üretilmesinin anlatıldığı alt bölümde; öncelikle 10. günde ölen aşılansız tavşanın cesedi henüz tazeyken omurilik ve beyninin nasıl çıkarılacağı ayrıntılı olarak anlatıldıktan sonra, omuriliğin potas dolu şişeye nasıl yerleştirildiği, nasıl saklandığı ve ne şekilde muhafaza edildiği açıklanmaktadır.

Telkihât adlı alt bölümde aşılama süresince diyet ya da yıkanma konularında kısıtlama olmadığını bildirdikten sonra Pasteur Enstitüsü'nde iken şahit olduğu bir olayı nakletmektedir. Buna göre; İstanbul'dan bir şahsın Pasteur Enstitüsü'nde aşılansız gelmesini, Pasteur'ün bu şahsın kuduz hastalığına nasıl yakalandığı, ne tür bir ortamda

yaşadığı hakkında bir nevi tıbbi öyküsünü öğrenmek istemesiyle Hüseyin Remzi Bey'in şahsın kaldığı otele giderek kendisiyle görüştüğünü ve bilgileri bir kağıda not ederek Pasteur'e ulaştırdığını, şahsın aşılama sonrasında ilk gün baş dönmesi yaşadığını ancak sonra bir şey hissetmediğini ifade ettiği, buna karşılık Hüseyin Remzi Bey'in sonraki günlerde daha ciddi bazı şikayetlerin ortaya çıkabileceği konusunda bu şahsı uyardığını, bilgilendirdiğini, Pasteur'ün normalde yemek kısıtlaması yapmadığını ancak bu şahsa sardalye gibi hazmı zor yiyeceklerden bir süre uzak durmasını tavsiye ettiğini bildirmektedir. Ardından insanların aşılansız sırasında dikkat edilmesi gereken gayet tafsilatlı bir şekilde hususlar sıralanmakta ve Pasteur Enstitüsü'nde aşılama işleminin kimler tarafından, ne şekilde yapıldığı, kayıtların nasıl tutulduğu, günün hangi saatlerinde aşı işlemi yapıldığı, günlük aşılansızın nasıl takip edildiği, aşılama kullanılan şırınganın özellikleri, ameliyathanedeki (laboratuvar) odaların ne için tahsis edilmiş olduğu, normal bir aşı süreci dışında acil ve şiddetli müdahale edilmesi gereken olguların hangileri olduğu, hangi yaraların ağır ve hangilerinin hafif olduğu gibi önemli bilgiler serd edilmektedir.

Nihayet, "Müessesât-ı Hayriyeden Telkih-hâne-i Pasteur" adlı kısımda Pasteur Enstitüsü'nün fiziki yapısı tüm ayrıntılarıyla tasvir edilmektedir. Enstitü'de kütüphane, fotoğraf için laboratuvar, dersane, doktor odaları, aşı için müracaat salonu, aşının hazırlandığı odalar, uygulandığı bölüm, hayvanlara ayrılan kısımlar, kafesler vb. gibi odalar bulunduğu belirtilerek, her bir odanın pencereleri, odalarda bulunan alet ve edevat, masalar, mikroskoplar, şişeler ve kullanılan kimyasal maddeler gibi tüm ayrıntılar nakledilmektedir. Enstitü'de yaklaşık 40 kişinin çalışmakta olduğu bildirilmekte ve başlarında birer idareci bulunan 6 grubun farklı konularda araştırmalar yürüttüğüne işaret edilmektedir: 1) Grancher^{vi} idaresinde olan kuduz hastalığı, 2) Duclaux idaresinde olan genel mikroplar, 3) Roux^{vii} idaresinde olan mikrobik cerrahi, 4) Cham-

^v Jacques-Joseph Grancher (1843-1907), Fransız hekim.

^{vii} Emile Roux (1853-1933), Fransız bakteriyolog ve immunolog, anti-difteri serumunu keşfetmiştir

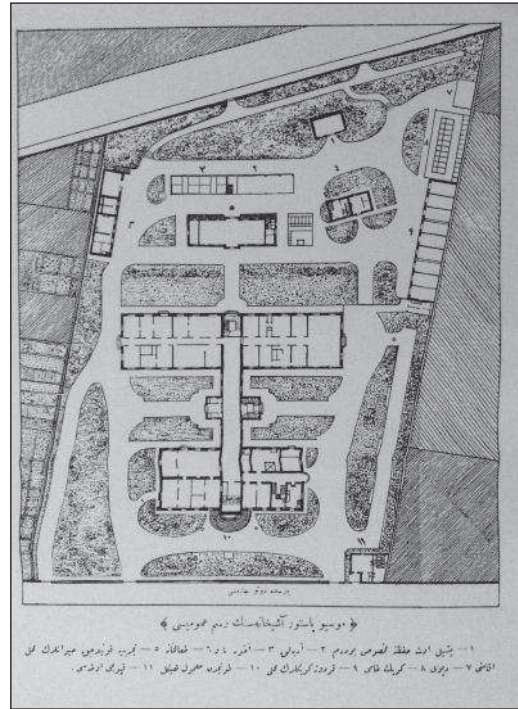
^v Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort.

berland^{viii} idaresindeki mikropların halk sağlığında tatbiki, 5) Metchnikoff^{ix} idaresindeki mikrop morfolojisi, 6) Gamaleya^x idaresindeki mikrobik uygulamalar. Enstitüde her araştırma grubuna ait laboratuvarı düzenli olarak ücretli dersler verildiği, talebinin derslere belli bir program dahilinde ve bedelini ödeyerek katıldığı, sadece Dr. Duclaux'nun dersinin ücretsiz olduğu anlatılmaktadır. Kitabın sonunda bulunan iki sayfada Pasteur Enstitüsü'nü tasvir eden iki adet kroki bulunmaktadır (Resim 3, 4).

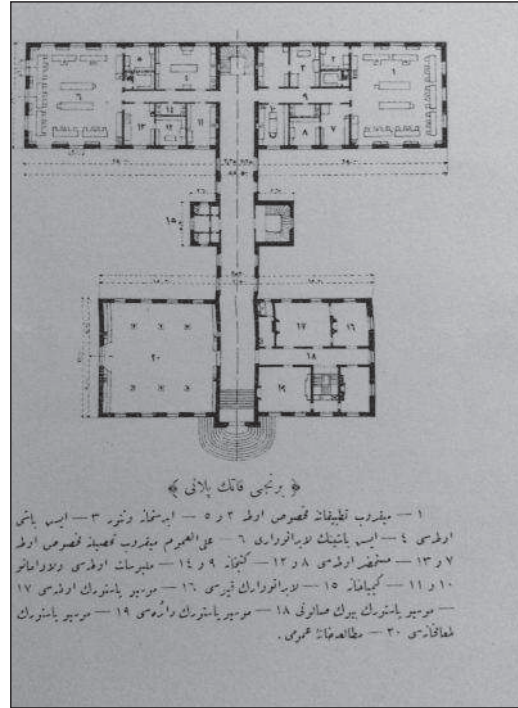
TARTIŞMA

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldan itibaren Fransız desteğine açık ve muntazır olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, yeni askerî teknik eğitim müesseselerinin, tıp mektebinin ve araştırma merkezlerinin kuruluşu (Comte de Bonneval/Humbaracı Ahmet Paşa (1675-1747) sayesinde 1735 yılında Ulûfeli Humbaracılar Ocağı'nın kuruluşu, Baron François de Tott (1733-1793) sayesinde 1772'de Topçu Mektebi'nin ve 1775'te Hendesehâne'nin kuruluşu, ardından Hendesehâne yerine kara ve deniz mühendishânelerinin ortaya çıkışı, 1838 yılı sonlarında Dr. Karl Ambros Bernard'ın (1808-1844) İstanbul'a gelişiyle birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de Fransızca tedrisata başlanması, 1886 yılında Pasteur Enstitüsü'ne araştırmalarda bulunmak üzere heyet gönderilmesi, 1893 yılında İstanbul'da baş gösteren bir kolera salgını vesilesiyle Pasteur Enstitüsü'nden yardım istenmesi ve aynı yıl kurulan Bakteriyolojihâne-i Şâhâne adlı eğitim ve araştırma merkezinin Paris'ten gelen Dr. Maurice Nicolle'ün (1862-1932) idaresine verilmesi) örnek olarak gösterilebilir.^{4, 15, 16}

Şarbon, kolera ve tifo gibi insan ve hayvanların ortak hastalıklarına dair mikrobiyolojik araştırma ve aşı çalışmalarının yoğun olarak yaşandığı XIX. yüzyıl, mikrobiyolojinin müstakil bir bilim dalı haline geldiği dönem olmak bakımından önem

RESİM 3: Kuduz İletisi ve Tedâvisi adlı kitabın sonunda yer alan "Mösyö Pasteur Aşihânesinin Resm-i Umûmisi" başlıklı resim.

RESİM 4: Kuduz İletisi ve Tedâvisi adlı kitabın sonunda yer alan "Birinci Katın Planı" başlıklı resim.

^{viii} Charles Chamberland (1851-1908), Fransız mikrobiyolog. Pasteur ile birlikte tavuk kolerası aşısı üzerinde çalışmış ve Chamberland Filtresi olarak bilinen bakterilerin geçişine izin vermeyen filtreyi geliştirmiştir.

^{ix} Élie Metchnikoff (1845-1916), 1908 yılında immünoloji alanındaki çalışmaları sayesinde Nobel Tıp Ödülü alan Rus bakteriyolog.

^x Nikolay Gamaleya (1859-1949), Ukraynalı mikrobiyolog.

taşımaktadır. İlk çağlardan bu yana bilinen kuduz hastalığına dair en somut ve etkili adımı atan Louis Pasteur, hazırladığı aşı materyalinin hayvanlarda

olduğu gibi insanlarda da başarıya ulaştığını göstermekle bu yeni bilim dalına en büyük katkılardan birini yapmıştır. Mikrobiyolojideki tüm bu yaşananlar beraberinde bakteriyolojik tetkik ve araştırmaların yapıldığı müstakil bilimsel kurumların (enstitüler) ortaya çıkışını, ve ayrıca enfeksiyon hastalıklarına ayrılmış hastaneler kurulmasını (kuduz hastaneleri vb.) gündeme getirmiştir. Elbette bu kurum ve hastanelerin ortaya çıkışı ya da mikrobiyolojik çalışmaların ivme kazanması, Fransa gibi ülkelerde bilimsel araştırmalara bütçeden pay ayrılarak destek verilmesiyle mümkün hale gelmiştir. Zira enfeksiyon hastalıklarının (şarbon, tavuk kolerası vb.) ziraat, tarım ve hayvancılık sektörlerini –dolayısıyla ekonomiyi– büyük zararlara uğrattığı bilinmektedir. Bununla birlikte, halk sağlığı açısından da mikrobiyolojik hastalıklarla savaş listenin ilk sıralarında yer aldığından, dönemin bir devlet politikası olarak mikrobiyolojinin desteklendiği anlaşılmaktadır.^{xi,17}

Pasteur'un kuduz aşısı üretimindeki başarısı kısa sürede her yere yayılmış ve aşı çalışmalarının daha kapsamlı ve uygun şartlarda yürütülmesi amacıyla kurulacak olan enstitüye (Pasteur Enstitüsü) destek için dünya çapında bir yardım kampanyası tertip edilmiştir. Bazı ülkeler (İngiltere, Rusya vb.) nakdi yardımın yanı sıra mevcut bilimsel gelişmeyi takip etmek ve ülkelerinde de aşı üretimini gerçekleştirmek için bilimsel heyetler göndermişlerdir.¹⁸ Osmanlı Devleti de bu yeni bilimin önemini hayli erken bir dönemde kavramış ve gelişmelere kayıtsız kalmayarak, 1886 yılında adeta mikrobiyoloji araştırmalarının merkezi konumundaki Pasteur Enstitüsü'ne üç kişilik bir heyet göndermiştir.^{xiii} Heyette yer alan kişiler Paris'teki Enstitü'de altı ay boyunca gözlemlerde bulunarak, kuduz aşısının nasıl üretildiği, hayvan ve insanların nasıl aşılandığı, aşılama dikkat edilmesi gereken neler olduğu vb. gibi konularda tecrübe kazanmışlardır. Bununla birlikte, Enstitü'de aşılama günün belli bir vaktinde bir program dahi-

linde yapıldığından, arta kalan vakitlerinde Paris'teki diğer bilimsel merkezlere de ziyaretler yaparak kendilerini geliştirmişlerdir. Örnek olarak, Dr. Hüseyin Remzi Bey Botanik Bahçesi'ne (Jardin des Plantes) gitmiş, ayrıca merkezi Paris'te olan Asya Cemiyeti (La Société Asiatique)^{xiii} adlı kültür cemiyeti üyeliğine kabul edilmiştir.¹² Hüseyin Hüsnü Bey'in ise Alfort Veteriner Fakültesi'ne devam ederek cerrahi ameliyeler konusunda kendisi geliştirdiği Hüseyin Remzi Bey tarafından bildirilmektedir.¹⁴

Heyet, altı ayın sonunda yanlarında trepanasyon yöntemiyle kuduz aşısı yapılmış tavşanlarla yurda dönmüş ve öğrendiklerini vakit geçirmeden uygulamaya geçirmeye çalışmıştır. Heyette yer alan Dr. Miralay Hüseyin Remzi Bey ve Baytar Kaimmakam Hüseyin Hüsnü Bey mikrobiyolojinin ülkemize aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle, mikrobiyolojinin ziraat, sanayi ve hayvancılık gibi pek çok alanda faydalı bir bilim olduğunun bilincinde olarak, yurda döndükten sonra kaleme aldıkları *Mikrob, Emrâz-ı Sârîye ve Şarboniye'nin Vesâil-i Sirâyeti ve Usûl-i Telkîhiyesi* (1887) adlı kitap sayesinde sığağı sığağına edinimleriyle bu yeni bilimi duyurmak ve tanıtmak istemeleri takdire şayandır. *Mikrob* kitabı, mikrobiyolojinin genel konularını da içeren ve kuduz hastalığı ile ilgili ilk elde bilinmesi gereken bilgileri ihtiva eden bir kitap olmasının yanında diğer mikrobiyolojik hastalıklara (özellikle şarbon, kolera, tavuk kolerası, sığır vebası, domuzların kızıl hastalığı, atların tifosu, sığırların peripnömonisi vb.) dair de bilgiler içermektedir.¹⁹ Kuduz Hastalığı ile ilgili olarak ilk müstakil kitap Dr. Hüseyin Remzi Bey'in bu yazıda tanıtılan *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi* adlı kitabıdır.

Heyetin İstanbul'a dönüşünü takiben yaşanan bir diğer gelişme ise 1887 yılında Dr. Zoeros Paşa'nın riyasetinde açılan *Da'ülkelb ve Bakterioloji Ameliyâthânesi*'dir (Kuduz Hastalığı Hastanesi).²⁰ Kuduz hastalarının aşılama işlemi yanı sıra, kuduz aşısının üretim işlemleri de burada bir süre yapılmıştır.

^{xi} XIX. Yüzyıl Fransası'nda iktidar sahiplerinin bilimsel çalışmaları Pasteur bağlamında nasıl kanallandırdığı hakkında ilginç bir sosyolojik inceleme için bkz. Latour B. The Pasteurization of France. Alan Sheridan ve John Law (Trans.). Cambridge, Massachusetts, London: 1993.273p.

^{xiii} Osmanlı Heyet-i Fenniye'sinin Paris'e varışı Dr. Hüseyin Remzi Bey'in bildirdiğine göre 8 Haziran 1886'dır.

^{xiii} Paris'in Maârif-i Kadîme-i Şarkîye Cemiyet-i İlmiyesi olarak da bilinir.

Hüseyin Remzi Bey'in kuduz hastalığı hakkındaki kitabı birkaç açıdan ciddi önem taşımaktadır. İlk olarak, kitap kuduz aşısı ve hastalığına dair yürütülen çalışmaları bizzat yerinde tetkik ve takip eden birisi tarafından kaleme alınmıştır. Öyle ki, Hüseyin Remzi Bey 6 ay boyunca günün belli saatlerinde Enstitü'de bulunarak tüm çalışmaları yakından izlediğini aktarmaktadır. Kitabın muhtelif yerlerinde yazar tarafından düşülen notlar, en ince ayrıntısına kadar tüm aşamaların kaydedildiğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Hüseyin Remzi Bey'in aşamaları takip ederken herhangi bir işlemi gözden kaçırmamak ve unutmamak için sürekli ve düzenli olarak, günü gününe notlar tutmuş olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci olarak, kitabın yayımlanma tarihi ile heyetin gözlem için Paris'e gidip gelmeleri arasında 1 yıl kadar kısa bir süre vardır. En güncel ve yeni bilginin böylesine muntazam bir şekilde, notlandırılarak ve sıcağı sıcağına aktarılması kitabın değerini artırmaktadır. Üstelik kitabın gazetede de tefrika edilmek suretiyle yayımlanması geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılmasını sağlamıştır.

Üçüncü olarak, kitap oldukça anlaşılır bir dilde ve belli bir düzen halinde yazılmıştır. Kuduz hastalığının hem insan ve hem de hayvanlardaki etkileri, aşı üretimi ve aşılamanın en hassas noktalara kadar kişisel tecrübe ve gözlemlerle birlikte aktarılması gibi hususlar, kitabın hem öğrenciler (tıp ve veterinerlik) ve hem de bilim camiası tarafından okunabilir olduğunu göstermektedir.

Son olarak, Hüseyin Remzi Bey'in Paris dönüşünün hemen akabinde Baytar Hüseyin Hüsnü Bey'le birlikte telif ettiği *Mikrob* adlı eser, yazarların Enstitü'deki gözlemlerini içermekle ve hatta kuduz, şarbon hastalığı hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmekle birlikte genel bir mikrobiyoloji kitabı formatına yakın bir görünüm arz etmektedir. Anlaşılan, Hüseyin Remzi Bey kuduzla ilgili oldukça ayrıntılı bilgileri ve aşılamaya dair tüm Paris gözlemlerini aslında "Kuduz İlleti ve Tedâvîsi" adlı kitabında yayımlamıştır.

SONUÇ

Mühendishanelerin ve Tıbbiye-i Şâhâne'nin kuruluşundan beri bilimsel anlamda Osmanlı Devleti'nin Fransız desteğine açık ve muntazır olduğu, XIX. yüzyılda büyük bir bilimsel atılım gerçekleştiren Fransa'yı yakından takip ettiği görülmektedir. Bu bilimsel takip ve yurda nakletme projelerinin altında askeri, bilimsel ya da ekonomik nedenler olsa da, Osmanlı idaresinin dönemin yeni bilimi mikrobiyolojiyi ülkemizde tesis etme anlamında ciddi gayretler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, başta Hüseyin Remzi Bey olmak üzere heyette yer alan kişilerin çalışmaları, bilhassa güncel, güvenilir, anlaşılır, ayrıntılı bilgi içeren ve belli bir düzen içinde kaleme alınan kuduz hastalığına dair ilk kitabımız önemli bir yere sahiptir.

EK: DR. HÜSEYİN REMZİ BEY'İN KALEMİNDEN OSMANLI HEYET-İ FENNİYESİ'NİN PARIS'E GİDİŞİ^{XIV}

"Bu kararın vukû'unu daha bir hafta geçmeden ve meclis-i mezkûr icrâya girişmeden akdem karîhâ-i ilhâm-ı sabîha-i hazret-i pâdişâhîden olarak Paris'e bir hey'et-i fenniye'nin i'zâmını âmir ve hayrâthâne-i mezkûra on bin frank i'âne ve hâce-i dâna Mösyö Pastör'e de nişân-ı zîşân-ı Mecîdî'nin birinci rütbesinden bir kıt'asının ihsân buyurulduğunu şâmil irâde-i hikmet'âde-i hazret-i şehriyârî umûr-ı tıbbiye-i mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nezâretine şeref-vârid olduğundan hey'et-i fenniyemiz ya'ni Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye serrîriyât-ı dâhiliye mu'allimi ve Cem'iyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kâtibi mîrlivâ sa'âdetlü Zoeros Paşa ile bu 'âciz nâmık-el hurûf ve teksîr-i hayvânât ve 'ameliyât-ı cerrâhiye-i hayvâniye mu'allimi ve İstanbul sıhhiye müfettişlerinden Baytar Ka'immakamı 'izzetlü Hüsnü Bey'den 'ibâret olarak teşkil olunmuştur. Bu hey'et-i fenniye üç yüz iki sene-i mâliyesi Mayıs'ın yirmi ikinci Cumartesi günü Paris'e 'azîmet etmek üzere Varna İskelesi'ne gitmek için hazırlanmış olan vapura rükûb ile öğleyi üç sâ'at geçerek tahrîk-i çarh-ı 'azîmet ve Varna'ya muvâsalattan sonra şimendüfere rükûb ile Salı

^{xiv} Hüseyin Remzi, *Kuduz İlleti ve Tedâvîsi*, İstanbul 1306 (M.1888), s.126-129.

günü gurûb-ı Şems'e bir sâ'at kalarak Paris'e muvâsalat eylemiştir. Ertesi günü Paris'te bulunan sefâret-i seniyyeye 'arz-ı 'ubûdiyet ve birkaç gün istirâhatten sonra bir gün çünkü Zoeros Paşa zâten Paris'i evvelce görmüş ve Mösyö Pastör ile (Lahey) Kongresi'nde birlikte bulunmuş olduğundan hukuk-ı kadîmeleri olmasına mebnî bizi de refâkâ-tine alarak elbise-i resmîyemizi lâbis olduğumuz hâlde öğleye iki sâ'at kalarak hâce-i mûmâileyhin sâkin olduğu bağçesindeki 'ameliyâthânesine gidip ansızın dâr-ül-'ilmiyesine kadar kendi kendimize vâsıl olduk kapıcıdan su'âlimizde hâce-i dânenin orada olduğunu istihbâr ile 'ameliyâthâneye doğru yürüdük zâten üç 'Osmanlı ümerâ-yı 'askeriyesinden müteşekkil bu hey'et Paris'te bize bir sâ'at kadar mesâfede bulunan dâr-ül-mu'allimîn bağçesine 'araba ile gelip geçtiği mahallerde görenlerin dikkatlerini celb eder vusûlümüzde dâr-ül-mu'allimînde bulunanların dahi nazar-ı em'ânlarına tesâdüf eylemiş idi çünkü Paris'te münteşir olan gazeteler hey'et-i fenniyemizin daha İstanbul'dan hareket etmezden akdem ta'yîn olduğunu ve hele Paris'e vusûlümüzü yazmışlar ve bu sebeple herkes böyle bir hey'et-i fenniyenin İstanbul'dan geleceğini ve husûsen Zoeros Paşa'nın ta'yîn kılındığını beyân ve hakkında bir takım sitâyişler bile serd eylemişler imiş.

Bağçeye vürûdümüzde 'ameliyâthâneye doğru teveccühümüzde Mösyö Pastör'e tilâmîzi haber verdiler biz açık bulunduğumuz kapısından içeri Mösyö Pastör'ün odasına girdik hâce-i dâna bizi hüsn-i kabûl etti ve Zoeros Paşa'ya hitâben şimdi sizin hakkınızda Doktor Hoffman ile görüşüyor idik zîrâ gazeteler me'mûriyetinizi yazmış oldukları hâlde gecikmiş idiniz misillü ba'zı şevk-âmîz kelâmlar ile ihtirâmda bulundu.

Hey'et-i fenniyemizi keşfiyât-ı cedîde-i 'ilmiyenizi öğrenmek üzere buraya göndermek için şeref-sünûh buyurulmuş olan irâde-i hikmetâde-i

hazret-i pâdişâhiyi müte'âkib 'avâtıf-ı seniyye-i mülûkânedden zât-ı dakayık-simât-ı mu'allimânelerini taltîf zımnında Mecîdî nişân-ı zîşân-ı hümâyûnlarının birinci rütbesinden bir kıt'ası 'inâyet ve ihsân buyurulmuş olmağla size teslim ediyorum diye hey'etimizin re'isi Mirlivâ Zoeros Paşa hâce-i dâna Mösyö Pastör'e bir kıt'a berât-ı 'âliyesi ile berâber nişân-ı 'âlîşânı teslim eyledi ve te'sîs kılınması mukarrer bulunan "Pastör'ün Aşî Hayrâthânesi" nâm binânın dahi inşâ ve masrafına i'âne olmak üzere on bin Frank dahi ayrıca 'inâyet buyurulmuş olduğunu da 'ilâvet-i beyân edildiğinde Mösyö Pastör akçayı kendi almayıp ancak ona mahsûs komisyon olmağla oraya teslimi ka'ide iktizâsından olduğunu ve mezkûr komisyonun mahallini Zoeros Paşa'ya beyân ve tefhîm ile berâber mukabilinde imâm-ül-müslimîn ve halîfe-i rû-yi zemîn zıllullahi fi-l 'âlemîn pâdişâh-ı kadir-şinâs ve şehinşâh-ı hikmet-âşinâs efendimiz hazretlerinin eltâf-ı müberrât-ı ittisâf-ı sultânîlerine mazhar olduğundan ötürü kemâl-i hudû' ve ibtihâl ile teşekkür ederek hattâ 'atabe-i felek-mertebe-i hürevânelerine bilhassa bir teşekkürnâme takdîm edeceğini söyleyerek ızhâr-ı kemâl-i fahr u şâdmânî eyleyerek nişân-ı zîşân ve berât-ı 'âlîşânı kemâl-i ta'zîm ve ihtirâm ile telsîm ederek mahall-i mahsûsuna ref' ve vaz' eyledi.

Oradan hey'et-i fenniyemizi 'ameliyâthâneye her gün gelmek ve hattâ sabahleyin alafrağa sâ'at on birde telkîh-i insânî zamânı olduğundan o vakitte bulunmak ve öğleden bir sâ'at sonra mâdde-i mülakkaha istihsâli vakti olmakla yine burada bulunarak usûl ve fûrû'una müte'allik istihzârât-ı fenniyeye kesb-i vukûf eylemek lüzûmunu bize beyân ve biz de dâna-yı müşârünileyhe tilâmîz olduğumuzu ve sâye-i velî-ün-ni'emet-i bî-minnette bi-menh-i te'âlâ az vakit zarfında dakayık-ı fûnûna kesb-i vukûf edeceğimizi ifâde eyledikten sonra 'ameliyâthâneyi gezip dolaşmak üzere odadan çıktık."

KAYNAKLAR

1. Karna G, Kara A. [Rabies: Pathogenesis, Diagnosis and Prophylaxis]. Hacettepe Tıp Dergisi 2001;32(2):114-24.
2. Bleck TP, Rupprecht CE. Rhabdoviruses. In: Mandell GJ, Bennett JE, Dolin R, eds. Principles and Practice of Infectious Diseases. 6th ed. Philadelphia: Churchill Livingstone; 2005. p.2047-56.
3. Adamson PB. The spread of rabies into Europe and the probable origin of this disease in antiquity. J R Asiat Soc GB Irel 1977;(2):140-4.
4. Karacaoğlu E. [Mikrob: Hüseyin Remzi Bey and Hüseyin Hüsnü Bey's Book, and Its Importance for Our History of Medicine]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2014;22(2):48-59.
5. [Hafız Mehmed]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 1. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.546-8.
6. [Hüseyin Remzi]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 2. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.645-60.
7. [İbrahim Temo]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 2. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.1275-7.
8. [Nikola Mavridis (Mavroğlu)]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 3. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.1457-9.
9. [Osman Macid]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 2. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.765.
10. [İsmail Ferid]. İhsanoğlu E, editör. Cilt 2. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İstanbul: IRCICA; 2008. p.916-8.
11. Unat EK. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi; 1970. p.18-27.
12. Karacaoğlu E. [Doctor Huseyin Remzi Bey (D.1896): His Life, Works and a Scholarly Dialogue]. Lokman Hekim Dergisi 2015;5(2):69-83.
13. Remzi H. Kuduz İletisi ve Tedâvisi. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası; 1306 (M.1888). p.191.
14. Remzi H. Kuduz İletisi ve Tedâvisi. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası; 1306 (M.1888). p.130.
15. Kaçar M. [Studies of Modernization in Military-Technical Education in Ottoman Empire and Establishment of Muhendishânes (Until 1808)]. Osmanlı Bilimi Araştırmaları 1998;2: 69-137.
16. Altıntaş A. "Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Kongre Kitabı. Türk Tarih Kurumu; 1999. p.91-9.
17. Valory-Radot R. Pasteur'ün Hayatı. Galip Ataç (Çev.) İstanbul: Milli Eğitim; 1935. p.110.
18. Hüseyin Remzi. Kuduz İletisi ve Tedâvisi. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Matbaası; 1306 (M.1888). p.125.
19. Hüseyin Remzi ve Hüseyin Hüsnü. Mikrob, Emrâz-ı Sârîye ve Şarboniyenin Vesâil-i Sirâyeti ve Usûl-i Telkîhiyesi. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası; 1304 (M.1887). p.106.
20. Unat EK. "Mikrobiyolojinin dünü", XXV. Türk Mikrobiyoloji Kongresi, Bursa, 8-11 Eylül 1992, Kongre Kitabı. Cilt 2. Bursa: Uludağ Üniv. Tıp Fak. Yay; 1993. p.9-13.